

המברך את עמו ישראל בשלום אמן

אמן. In ends the ברכה of עמו ישראל בשלום by reciting the word: אמן. In doing so they are following the מנהג of the אבודרהם:

ספר אבודרהם שמונה עשרה ד"ה מודים אנתנו-וטוב בעיניך כלומר ויהיה טוב בעיניך לברך את עמך ישראל. ברוב עוז ושלום ע"ש (תה' כט, ו) ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום. המברך את עמו ישראל בשלום אמן שנא' (ויקרא כו, ו) ונתתי שלום בארץ.

The אבודרהם explains his position:

ספר אבודרהם ברכת המצות ומשפטיהם-ואמרי' בפרק שלשה שאכלו (ברכות מה, ב) תנא חדא העונה אמן אחר ברכותיו הרי זה משובח; ותנא אידך הרי זה מגונה? לא קשיא, הא בשאר ברכות, הא בבונה ירושלים. ופירשו הגאונים והמפרשים דלאו דוקא נקט בונה ירושלים אלא הוא הדין נמי לכל הברכות שהם סוף הענין כמוהו, כגון ישתבח דבתר פסוקי דזמרא, וכן יהללוך דבתר ההלל, וסוף ברכות דשמנה עשרה, וסוף ברכת השכיבנו. ואין בזה הפסק שכיון שנתחייב לענות אמן מכלל הברכה יחשב מידי דהוה איי' שפתי תפתח. ולא נקט בונה ירושלים אלא לרבותא דאע"ג דאיכא הטוב ומטיב בתרה יש לו לענות אמן. וגם משום שהיה מדבר בענין ברכת המזון נקט בונה ירושלים. ופירש בעל הלכות גדולות דודאי על הפירות או על המצות אם ענה אמן אחר עצמו הרי זה דרך בורות שכן דרך בורים שמדברים אחר שמברכי' ואח"כ טועמי' אבל בסוף ברכה הרי זה משובח; וכן משמע בירושלמי דפרק אין עומדין (ה"ד) תנא חדא הפורס על שמע והעובר לפני התיבה והנושא את כפיו והקורא בתורה והמפטיר בנביא והמברך על אחת מכל מצות האמורות בתורה לא יענה אמן אחר עצמו ואם ענה הרי זה בור. ואית תנא תני הרי זה חכם. אמר רב חסדא מאן דאמר בור בעונה על כל ברכה וברכה. ומ"ד חכם בעונה בסוף. וכתב בעל הלכות גדולות ורבינו האי, שאחר אכילת פירות וכיוצא בהן כגון דבר הצריך לברך אחר אכילתו צריך גם כן לענות אמן אחר ברכה אחרונה כיון שהוא סוף הענין. והר"ם מז"ל כתב (ברכות פ"א הי"ח) שאין לענות אמן אלא כשאומר שתי ברכות או יותר. אבל בברכה אחת אין לו לענות אמן אחריה ואפילו בסוף. וכן היה נוהג הרא"ש.

What is the reason that many developed the practice not to recite אמן after one's own ברכה except for the ברכה of בונה ברחמי ירושלים?

תוספות מסכת ברכות דף מה' עמ' ב'-הא בבונה ירושלים הא בשאר ברכות - פירש ר"ח והכי גרסינן דיש מפרשים בכל ברכה וברכה כגון אחר ישתבח וכיוצא בו; ומיהו פוק חזי מאי עמא דבר שלא נהגו לענות אמן אלא אחר בונה ירושלים דברכת המזון.

gives an unusual reason for not reciting אמן after one's own ברכה except for the תוספות

of ברכה of ברוחמי ירושלים: the general public was not following the practice.

Is it true that we do not follow the practice of answering: **אמן** at the end of עשרה?

Is it possible that the word: **אמן** was moved to another location. In other words, is the

in גמרא the basis for reciting the word: **אמן** in the line:

עושה שלום במרומי ברוחמי הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל. ואמרו **אמן**.

That appears to be the position of the ר"אב"ן:

ראב"ן ברכות סימן קפד' – ואמר רב בג' מקומות היחיד עונה **אמן** אחר ברכותיו; בבונה ירושלים בברכת המזון, ובאוהב עמו ישראל ערבית ובהבוחר בעמו ישראל שחרית, פר"ח, ונ"ל דלהכי תיקנו לומר א-ל מלך נאמן בראש קריאת שמע ערבית ושחרית שהוא במקום **אמן** לפי שאין כל אדם זריו לענות **אמן** אחר ש"ן, וכל סוף ברכה נמי עונה יחיד **אמן** לעצמו כגון עושה שלום במרומי, והעונה **אמן** אחר שאר ברכותיו הרי זה מגונה.

The different versions of: עושה שלום במרומי appear to be the result of this dispute:

מנהג מרשלייאה תפילה לימות החול עמוד 98 – והכל עומדים מיד ומתפללין 'שמונה עשרה' בלחש. ומי שאינו יודע להתפלל ישתוק עד שיתפלל שליח צבור בלחש עם שאר העם. וכל מי שיגמור תפלתו מן הצבור יפסע שלש פסיעות לאחוריו ויעמוד במקום שיגיע אליו בעת שישלים פסיעתו ויטה ראשו לצד שמאלו ויאמר 'שלום' ואחר כך לצד ימינו ואו' 'שלום' ואו' 'עושה שלום במרומי יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל'!

מחזור ויטרי סימן פט ד"ה ברוך אתה – א-להי נצור לשוני מרע ושפתי מדבר מרמה ולמקללי נפשי תדום ונפשי כעפר לכל תהיה פתח לבי בתורתך ובמצותיך תרדוף נפשי וכל המחשבים עלי רעה מהרה הפר עצתם וקלקל מחשבותם. ויהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך י"י צורי וגואלי. עושה שלום במרומי הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישר' ואמרו **אמן**;² סדר רב עמרם גאון תפילת מוסף של יום הכיפורים ד"ה ובמוסף מוציאין – אלהי נצור, יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך ה' צורי וגואלי, עושה שלום במרומי, ברוחמי הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל. **אמן**.³

Whether the word: **אמרו** should be recited may also be based on the following:

לקט יושר חלק א (או"ח) עמוד כא ענין ה- ואחר שסיים תפלתו בין ביחיד בין בצבור, היה כורע ופוסע ג' פסיעות לאחוריו בכריעה אחת, ולא אמר שום דבר. ועקר רגל של שמאל תחלה פסיעה אחת ואח"כ עקר של ימין עד כנגד שמאל. וכן עשה עוד ב' פסיעות, ואח"כ הופך פניו לצד שמאלו (עי' תה"ד סי' י"ג) ואמר עושה שלום במרומי. וכשיאמר יעשה שלום הופך פניו לצד ימינו. כשהוא ש"ן אמר: ואמרו **אמן**, והיה כורע לפניו, אבל כשמתפלל ביחידי אמר ועל כל ישראל **אמן**, ולא אמר ואמרו.

1. The word: **אמן** is missing.

2. The word: **אמן** is included and is preceded by the word: **ואמרו**.

3. The word: **אמן** is included without the word: **ואמרו**.

TRANSLATION OF SOURCES

ספר אבודרהם ברכת המצות ומשפטיהם-We learned in the Chapter entitled: Three Who Ate (Brachos 45, 2): one Baraisa stated that one who answers Amen after reciting his own Bracha he is to be praised; another Baraisa taught that it is inappropriate to do so. The contradiction was resolved as follows: when is it inappropriate? In the case of most Brachos. It is appropriate to do so after the Bracha of Boneh Yerushalayim in Birchas Ha'Mazone. The Gaonim and commentators explained that in citing the the Bracha of Boneh Yerushalayim in Birchas Ha'Mazone the Gemara did not intend to state a rule that was exclusive to the Bracha of Boneh Yerushalayim in Birchas Ha'Mazone. The Gemara meant to say that it was appropriate to do so after any Bracha like the Bracha of Boneh Yerushalayim in Birchas Ha'Mazone that represented the end of a section. For example, the Gemara was meant to include such Brachos as Yishtabach that comes after Pseukei D'Zimra, the Bracha of Yihalelucha at the end of Hallel, at the end of Shemona Esrei and after the Bracha of Hashkeivainu in Maariv. The recital of Amen was not considered a break since there was an obligation to recite Amen. Amen was considered a part of the Bracha in the same manner as the verse Adonai Sifasei Tiftach was not considered a break in connecting redemption to Shemona esrei. The Gemara gave the specific example of the Bracha of Boneh Yerushalayim because despite the fact that the Bracha of Ha'Tov V'Ha'Maitiv follows Boneh Yerushalayim, we are required to recite Amen after the Bracha of Boneh Yerushalayim. In addition, the Gemara gave an example from Birchas Ha'Mazone because Birchas Ha'Mazone was the topic that the Gemara was discussing. The Ba'Al Hilchos Gedolos explained that certainly it was inappropriate to answer Amen after reciting a Bracha on a fruit or on a Mitzvah because it was the practice of ignorant people to speak between the time they made a Bracha and ate the food. On the other hand, reciting Amen after a Bracha that came at the end of a section was commendable. The same conclusion could be reached from that which was written in the Talmud Yerushalmi chapter entitled: Ain Omdin (Halacha 4): one Baraisa taught that who was Porais the Shema, the one who was the prayer leader, the Kohain who was engaged in blessing the people, the one who was reading the Torah and the Maftir from the Prophets and one who was making a Bracha before fulfilling any of the Mitzvos of the Torah should not answer Amen to his own Bracha and if he did so, he was showing himself to be ignorant. There was another version of the Baraisa in which it was concluded that one who answered Amen after those activities was a wise man. Rav Chisda explained that he who answered Amen to each of his own Brachos was showing himself to be an ignorant man but if he answered Amen at the end of a section he was considered a wise man. The Ba'Al Hilchos Gedolos and Rav Hai wrote that after eating fruits or any food that required that a prayer be said after must answer Amen at the end of the prayer. The Rom, my teacher, wrote (Talmud Yerushalmi Brachos, chapter 1, Halacha 18) that one should not answer to one's Bracha unless one recited at least two Brachos or more in the section. For one

Bracha he should not answer even if it represents the end of a section. The Rosh conducted himself in the same manner.

Rabbi Chananel-תוספות מסכת ברכות דף מה' עמ' ב'-הא בבונה ירושלים הא בשאר ברכות explained that there were some who recited Amen after other Brachos including after Yishtabach. However, go out and see how the general population conducted itself, you will find that they did not recite Amen after their own Brachos except in the case of for the Bracha of Boneh Yerushalayim in Birchah Ha'Mazone.

Rav said: in three places an individual recites Amen after his own Bracha: after reciting Boneh Yerushalayim in Birchah Ha'Mazone, after reciting Ohaiv Amo Yisroel in Maariv and after reciting Ha'Bo'Chair B'Amo Yisroel in Schacharis. It appears to me that the reason that Chazal instituted the practice of reciting: Kail Melech Ne'Eman before Kriyas Shema in Maariv and Schacharis was because not every person was careful to answer Amen to the Bracha of the Schaliach Tzibbur. At the end of a section one should recite Amen to one's own Bracha like at the end of the line: Oseh Shalom Bimromav. Anyone who answered Amen to his own Bracha in other circumstances was showing himself to be ignorant.

Everyone immediately stands and recites the silent Shemona Esrei. Anyone who does not know the words of Shemona Esrei should stand silently until the prayer leader and the congregation finish their silent Shemona Esrei. As each person finishes his silent Shemona Esrei, he should step back three steps, remain standing at that spot, turn his head to the left and say: Shalom and then turn to his head to the right and say: Shalom or Oseh Shalom Bimromav Ya'Aseh Shalom Eleinu V'Al Kol Yisroel.

After he finished reciting Shemona Esrei whether he recited Shemona Esrei with a minyan or without a minyan, he would bow. While bowing, he would walk back three steps and would not say anything. He moved back first on his left foot one step and then his right foot until his right foot was lined up against his left foot. He then did the same for two more steps. Then he turned his head towards the left and recited the words: Oseh Shalom Bimromav. When he recited the words: Ya'Aseh Shalom, he turned his head to the right. When he was the Prayer Leader he would say: V'Imru Amen and would bow to the front of him. When he would pray the silent Shemona Esrei, he would end with: V'Al Kol Yisroel Amen and did not recite the word: V'Imru.

4. SEFER LEKET YOSHER-Rabbi Joseph ben Moses was born in 1423 in Hoechstadt, Bavaria, He studied under Rabbi Jacob Weil, Rabbi Judah Mintz, and Rabbi Joseph Colon, although his principal teacher was Rabbi Israel Isserlein. R. Joseph's biography of Rabbi Isserlein, Leket Yosher, is a compendium of vignettes, notes, customs, responsa, etc., about his beloved teacher. He died ca. 1490. (Reproduced from the Bar-Ilan Judaic Library CD-ROM).

SUPPLEMENT

פוק חזי מאי עמא דבר

In the newsletter, we saw תוספות resort to the rule of: פוק חזי מאי עמא דבר in concluding that one should not recite אמנן after the ברכה of עמו בשלום. In the תלמוד כל הלכה שהיא רופפת בבית דין ואין את יודע מה טיבה: the rule is enunciated as: ירושלמי. Here are some more examples of where the rule was applied.

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף מה עמוד א—רבי טרפון אומר: בורא נפשות רבות וחסרונן. אמר ליה רבא בר רב חנן לאביי, ואמרי לה לרב יוסף: הלכתא מאי? — אמר ליה: פוק חזי מאי עמא דבר.

Rabbi Tarfon says: who creates many living things and their requirements. Raba son of Rabbi. Hanan said to Abaye, according to others to Rabbi Joseph: what is the law? he replied: go forth and see how the public are accustomed to act.

תלמוד בבלי מסכת עירובין דף יד עמוד ב—רבי יוסי אומר רחבן שלשה טפחים. אמר רב יוסף אמר רב יהודה אמר שמואל: אין הלכה כרבי יוסי לא בהילמי ולא בלחיין. אמר ליה רב הונא בר חנינא; בהילמי אמרת לן, בלחיין לא אמרת לן. מאי שנא בהילמי — דפליגי רבנן עליה, לחיין נמי פליגי רבנן עליה! — אמר ליה: שאני לחיין, משום דקאי רבי כוותיה. רב רחומי מתני הכי, אמר רב יהודה בריה דרב שמואל [בר שילת] משמיה דרב: אין הלכה כרבי יוסי לא בהילמי ולא בלחיין. אמר ליה: אמרת? אמר להו: לא. אמר רבא: האלהים! אמרה, וגמירנא לה מיניה. ומאי טעמא קא הדר ביה — משום דרבי יוסי נימוקו עמו. אמר ליה רבא בר רב חנן לאביי; הילכתא מאי? — אמר ליה: פוק חזי מאי עמא דבר. איכא דמתני לה אהא; השותה מים לצמא אומר שהכל נהיה בדברו, רבי טרפון אומר: בורא נפשות רבות וחסרונן על כל מה שבראת. אמר ליה רב חנן לאביי; הלכתא מאי? אמר ליה: פוק חזי מאי עמא דבר.

R. Rehumi taught thus: Rab Judah son of R. Samuel b. Shilath stated in the name of Rab: The halachah does not agree with R. Jose either in respect of 'brine' or in that of 'SIDE-POSTS'. 'Did you say it?' they asked him. 'No', he replied. 'By God!' Raba exclaimed, 'he did say it, and I learned it from him,' — Why then did he change his view? — Because R. Jose has always good reasons for his rulings. Said Raba son of R. Hanan to Abaye, 'What is the law?' — 'Go', the other told him, 'and see what is the usage of the people'. There are some who teach this in connection with the following: A man who drinks water on account of his thirst must say the benediction, 'by whose word all things exist'. R. Tarfon ruled that the following benediction must be said, 'who creates many living

beings with their wants, for all the means that You have created'. Said R. Hanan to Abaye, 'What is the law?' — 'Go', the other told him, 'and see what is the usage of the people'.

תלמוד בבלי מסכת מנחות דף לה עמוד ב-אביי הוה יתיב קמיה דרב יוסף, איפסיק ליה רצועה דתפילי, א"ל: מהו למיקטריה? א"ל: וקשרתם כתיב, שתהא קשירה תמה. א"ל רב אחא בריה דרב יוסף לרב אשי: מהו למיתפריה ועייליה לתפירה לגאון? אמר: פוק חזי מה עמא דבר.

Abaye was once sitting before R. Joseph when the strap of his tefillin suddenly snapped. He thereupon asked R. Joseph, May one tie it together? He answered, The verse says, And you shalt bind them, signifying that the binding shall be perfect. R. Aha the son of R. Joseph asked R. Ashi, May one sew it together, turning the seam on the inside?-He answered, Go and see how the people act.

תלמוד ירושלמי מסכת פיאה פרק ז דף כ טור ג /ה"ה-דאמר רבי יהושע בן לוי דאמר רבי אביי בשם רבי יהושע בן לוי לא סוף דבר הלכה זו אלא כל הלכה שהיא רופפת בבית דין ואין את יודע מה טיבה צא וראה מה הציבור נוהג ונהוג ואנן חמיי ציבורא דלא מפרשינן.

חידושי הריטב"א מסכת כתובות דף ז עמוד ב-ומ"מ יש לשאול טעם למה אין מברכין ברכת המצות על הקידושין, והרמב"ן ז"ל נתן טעם לדבר, שאין מברכין על מצוה שאין עשייתה גמר מלאכתה (מנחות מ"ב ב') וזו אינה נגמרת אלא בחופה, ואפילו קידש בשעת החופה אין בדין שיהיו מתקינין ברכה לזו ולא לזו דליחזו מילי דרבנן כחוכא וטלולא, והרב החסיד ז"ל היה נותן טעם לדבר כי לפי שהקידושין תלוין ברצון שניהם ודילמא הדר ביה חד מינייהו לא תקנו בו ברכת המצות, ומפני זה נהגו ג"כ ברוב המקומות שלא לברך ברכת האירוסין אלא לאחר הקידושין, ואין טעם זה נכון. ובירושלמי משמע שצריך לברך על הקדושין ברכת המצות קודם הקדושין דאמרינן התם בפרק הרואה (ה"ג) כל המצות כולן מברך עליהן בשעת עשייתן חוץ מן התקיעה וי"א אף חוץ מקדושין בבעילה, אלמא קידושין דכסף או שטר היו מברכין ברכת המצות קודם הקידושין, ולפי מה שפשט המנהג בישראל נראה שקבלו שאין זה שיטת התלמוד בבלי שלנו, ולא הזכיר שום גאון ברכה זו בשום מקום ומנהגן של ישראל תורה, ובתוספות כתבו בשם רבינו יחיאל ז"ל מפאריש שהיה מנהיג לברך על פי הירושלמי מכיון דלא חזינן בגמ' דילן להדיא דפליג בהא, כי הרבה ברכות אנו מברכין שאין בתלמוד שכבר נתן לנו כלל לברך על המצות, והמנהג מנהג טעות היה לפי שסבורין דקידושי אשה רשות דכי יקח איש אשה רשות, ואינו כן אלא מצוה היא כמו שיש מצוה בפריה ורביה, ומה שאמרו בפרק התכלת (שם) שאין מברכין על מצוה שאין עשייתה גמר מלאכתה, נראה ודאי דלא קשיא עליה דרבינו ז"ל, דאינו אלא כגון עשיית סוכה ועשיית ציצית שאין העשייה עושה כלום בעיקר המצוה עד שילבש טליתו וישב בסוכתו בחג, אבל הקידושין עצמן עושין מעשה גמור להתירה לו ע"י חופה ולאוסרה לכל העולם ומצוה באפי נפשה היא ולמה לא יברך עליה, אלא שמנהג מכריע ואמרינן בירושלמי (יבמות פ"ז ה"ג) כל הלכה שהיא רופפת בידך פוק חזי מאי עמא דבר ונהוג כותייהו.